

ПРЕСОЗНАВСТВО: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

Роман Бліхарський

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7084-0473>

кандидат наук із соціальних комунікацій, науковий співробітник

Науково-дослідного інституту пресознавства,

Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника

(Львів, Україна)

patra727@gmail.com

УДК 070:930]:303.732.4]:321.01:316.4]

ВІД «ЧОТИРЬОХ ТЕОРІЙ» ДО ПОСТНОРМАТИВНОЇ КРИТИКИ: ТРАЄКТОРІЯ НОРМАТИВНОГО ПІДХОДУ ДО ВИВЧЕННЯ ПРЕСИ

DOI 10.37222/2786-7552-2025-6-1

Книга Ф. Сіберта, Т. Петерсона та В. Шрамма «Чотири теорії преси» (1956) започаткувала нормативну типологію медіасистем, яка ґрунтується на взаємозв'язках між пресою, владою та суспільством. Цей спосіб аналізу ЗМІ понад шістьдесят років зберігав актуальність завдяки простоті структури, філософському обґрунтуванню, масштабу та актуальності питань, які він порушує. Водночас ця типологія відображала ідеологічні координати періоду Холодної війни та критикувалася за свою політичну упередженість та нечутливість до трансформацій у глобальному інформаційному середовищі та локальних особливостей. Попри це, вона стала підґрунтям для нормативного медіадискурсу й актуалізувала питання про межі свободи та відповідальності преси.

Метою статті є виявлення концептуальних витоків і відстеження розвитку нормативного підходу як інструменту вивчення ролі преси в суспільстві. Методологія дослідження включає історико-генетичний аналіз інтелектуального контексту типології преси Сіберта, Петерсона та Шрамма,

історіографічний аналіз праць, присвячених нормативному підходу, контекстуальний аналіз його рецепції в сучасному академічному дискурсі, а також системний аналіз історіографічної структури наукових інтерпретацій.

Результати дослідження свідчать, що нормативний підхід формувався як діалектична інтелектуальна траєкторія: від спроб адаптації й розширення оригінальної типології – через критику її історичної та ідеологічної обмеженості – до переосмислення його епістемологічних можливостей і взаємодії з критичними, постнормативними та історіографічними підходами. Незважаючи на критику, нормативний підхід зберігає свою ключову аналітичну функцію – поєднання емпіричного аналізу з концептуалізацією релевантного для певного типу суспільства устрою медіа, яка охоплює політичні, соціологічні, культурні та етичні виміри у вивченні преси.

Новизна роботи полягає в цілісному аналізі нормативного підходу щодо вивчення преси включно з реконструкцією його інтелектуальних та ідейних витоків, контексту створення, висвітлення історії рецепції та критики, сучасних інтерпретацій.

Ключові слова: нормативні теорії преси, системний аналіз преси, медіасистема, історія теорії преси, політичний режим.

Постановка проблеми. Публікація праці Фреда С. Сіберта, Теодора Петерсона та Вілбура Шрамма «Чотири теорії преси» здійснена видавництвом Університету Іллінойсу у 1956 р. Ця книга стала спробою створити універсальну типологію медіасистем, засновану на взаємозв'язках між пресою, владою та суспільством. Автори виокремили чотири нормативні моделі: авторитарну, лібертаріанську, модель соціальної відповідальності та радянську (комуністичну)¹.

Праця Ф. Сіберта, Т. Петерсона та В. Шрамма стала першою спробою типологічного, компаративного та нормативно-інституційного аналізу преси. Запропонована у ній типологія виявилася зручною для порівняльного дослідження національних медіасистем і зберегла значний евристичний потенціал, що

¹ Детальніше про це *див.* у нашій статті «Нормативні теорії преси: огляд основних концептуальних підходів та напрямів аналізу» (2024).

забезпечило їй тривалу наукову репутацію². Особливість книги полягає у спробі пов'язати функціонування медіа з фундаментальними філософськими категоріями – свободою, владою, відповідальністю, та суспільною роллю преси як соціального інституту (Rantanen, 2024, p. 228).

Упродовж більш як п'ятдесяти років сформульована на сторінках праці нормативна типологія залишалася у центрі уваги дослідників. У 1960–1980-х рр. це зумовлювалося її відповідністю ідеологічному контексту доби Холодної війни, а також прагненням осмислити роль засобів масової інформації в суспільстві. Її привабливість полягала у структурній простоті: модель ґрунтувалася на обмеженій кількості узагальнених змінних, що забезпечувало зручність у порівняльному аналізі медіасистем. Ця ж риса – концептуальна стислість – стала підставою для критики та численних спроб її переосмислення.

Книга «Чотири теорії преси» не була ідеологічно нейтральною: її аналітична перспектива сформувалася в межах західної інтелектуальної традиції та відповідала політичним координатам періоду глобального протистояння між різними геополітичними блоками. З одного боку, типологія відкрила простір для концептуалізації масової комунікації як морально-політичного феномена, з іншого – зазнала критики за спрощеність, обмежений політичний горизонт і неспроможність врахувати динаміку змін та глобалізацію інформаційного середовища. Попри ці зауваги, вона стала початковою точкою для формування системного дискурсу про нормативні засади функціонування преси.

Упродовж останніх шістдесяти років книга Сіберта, Петерсона та Шрамма слугувала орієнтиром для численних досліджень, оскільки пропонувала просте формулювання якісної характеристики преси: засоби масової інформації відображають соціально-політичні структури, в які вони інтегровані. У цьому контексті постає питання про актуальність нормативного підходу сьогодні та перспективи його подальшого застосування.

² Цю книгу часто називають «Біблією порівняльних медіадосліджень», сумарний наклад усіх її перевидань різними мовами становить понад 80 тис. примірників (Nordenstreng, 1997, p. 97; Rantanen, 2017, p. 3454)

Метою дослідження є критичне переосмислення нормативного підходу до вивчення преси через аналіз його інтелектуальних витоків, наукового контексту становлення і подальшої рецепції та адаптації в академічному дискурсі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Упродовж останніх десятиліть у науковому дискурсі спостерігається стійка тенденція до критичного переосмислення нормативних теорій преси, зокрема парадигми, започаткованої у книзі «Чотири теорії преси».

Дослідники дедалі частіше звертають увагу на її обмеженість у поясненні функціонування медіасистем поза західним контекстом, акцентуючи її ідеологічну зумовленість, нормативний універсалізм та ігнорування культурної специфіки. З одного боку, це виявляється в аналізі постколоніальних структур у медіадослідженнях (Szpunar, 2012), з іншого – у прагненні сформулювати нові теоретичні моделі, релевантні для неєвропейських контекстів (Yin, 2008; Oluwasola, 2020)³. Крім того, посилюється інтерес до емпіричного вивчення сприйняття журналістських функцій у конкретних національних середовищах, що дозволяє віднаходити варіативність професійних стандартів і практик (Будівська, 2018). Ці дослідження вказують на потребу комплексного перегляду нормативного підходу з урахуванням сучасної гетерогенності медіакультур.

Загалом, сучасна наукова дискусія свідчить про зростаючу потребу у гнучкіших, емпірично обґрунтованих і культурно чутливих підходах до осмислення медіа, які виходять за межі класичних нормативних моделей. У цьому контексті зростає потреба в цілісному переосмисленні типології, окресленої в книзі «Чотири теорії преси», що слугує динамічним аналітичним інструментом, здатним адаптуватися до змін медійного середовища та розвитку наукового знання.

Новизна дослідження полягає у комплексному аналізі типології «Чотири теорії преси» як нормативної моделі, що поєднує реконструкцію її інтелектуальних витоків, виявлення контексту її виникнення та ідейних впливів з вивченням критичних підходів до її рецепції й трансформації в академічному

³ За змістом анотацій.

дискурсі. У дослідженні запропоновано інтерпретацію нормативного підходу як динамічного способу осмислення функціонування медіа, що зберігає свій потенціал і для сучасної науки про пресу.

Методологія дослідження охоплює комплекс методів: історико-генетичний застосовано для реконструкції інтелектуального та ідеологічного контексту, в якому сформувалася типологія Сібєрта, Петерсона та Шрамма, а також для окреслення витоків нормативного підходу загалом, його початкових аналітичних інтенцій та категоріального апарату. Історіографічний аналіз використано для систематизації наукових праць, присвячених як безпосередньо книзі «Чотири теорії преси», так і ширшій традиції осмислення нормативного підходу до вивчення та порівняння медіасистем. Контекстуальний аналіз дав змогу з'ясувати передумови оновленої рецепції цієї теоретичної моделі протягом останнього десятиліття. Системний аналіз застосовано для виявлення внутрішньої логіки, структури та типу історіографічної побудови, яку формує сучасна інтерпретація нормативного підходу.

Виклад основного матеріалу. Нормативний підхід у вивченні медіа передбачає особливий спосіб теоретичного мислення, зорієнтований не на емпіричні характеристики, а на ціннісні уявлення, ідеали та політичні концепції щодо того, якою повинна бути преса в суспільстві.

Нормативні теорії преси – це загальна назва концептуальних підходів до вивчення медіа, що визначають, якими повинні бути засоби масової інформації залежно від суспільно-політичного контексту, в якому вони функціонують. Сформульовані на основі цього погляду, нормативні теорії преси слугують аналітичним фреймом для визначення ролі медіа в суспільстві залежно від їхніх відносин із владою, громадськістю та іншими соціальними інститутами.

Книга «Чотири теорії преси» стала однією з перших спроб окреслити та систематизувати ці теорії за типами політичних режимів та аналізом функціонування медіасистем із нормативної точки зору – тобто з позиції того, якими ЗМІ мають бути для підтримки відповідних суспільних і політичних систем.

Автори вперше детально описали, як преса діє за різних політичних режимів – авторитарного, демократичного чи тоталітарного, і запропонували концептуальну модель для розуміння ролі медіа в суспільстві. Вони створили методичний інструментарій для аналізу ролі політичних режимів за функцією медіа та для оцінки впливу цих же режимно обумовлених ЗМІ на політичні, соціальні та культурні процеси в країні. У книзі представлено чотири основні теорії преси: авторитарну, ліберальну, соціальної відповідальності та тоталітарну, кожна з яких описує різні моделі взаємодії між медіа, владою та суспільством.

З методологічного та історіографічного погляду важливо розрізнити ті ідеї, які опосередковано вплинули на авторів «Чотирьох теорій преси», та ті джерела, на які вони відкрито посилаються у самій книзі. Загалом, відкриті посилання можуть вказати на логіку побудови теорії та свідомо обрані засновки, а також дати змогу зрозуміти, які імена чи концепції автори визнавали значущими для себе, навіть попри своє критичне ставлення до них. Натомість опосередковані впливи – це ідеї, які відбивають ширший інтелектуальний і політичний контекст або засвоєні авторами непрямо, через інші джерела, й не завжди були критично осмислені чи прямо артикульовані в тексті праці.

Серед мислителів, на яких посилаються Ф. Сіберт, Т. Петерсон та В. Шрамм у своїй концепції чотирьох теорій преси, особливе місце посідають представники класичної філософської та політичної думки. Йдеться, зокрема, про таких авторів, як Нікколо Макіавеллі, Джон Лок, Жан-Жак Руссо, Джон Стюарт Мілль, Джон Мільтон, Іммануїл Кант, Георг Вільгельм Фрідріх Гегель, а також Томас Джефферсон та ін. Їхні праці слугували ідейним фундаментом для видавців преси та журналістів, а також стали джерелом для концепції типології преси Сіберта, Петерсона та Шрамма.

Міркування Дж. С. Мілля та Дж. Мільтона щодо природи істини, особистості, свободи слова як необхідної умови для функціонування вільного суспільства стали концептуальною основою для лібертаріанської теорії преси Ф. Сіберта. Мільтон у своїх висловлюваннях супроти цензури друкованого слова,

що широко застосовувалася у тогочасній монархічній Британії, захищає право на вільну циркуляцію ідей, стверджуючи, що у відкритому публічному дискурсі усіяка істина все одно переможе і розкриється попри перепони і спроби її приховати чи викривити.

Дж. С. Мілль так само формалізував цю позицію в межах ліберальної філософії (поняття, яке у контексті філософського дискурсу XV–XVI ст. можна вважати синонімом лібертаріанства), підкреслюючи суспільну цінність плюралізму думок, критичного мислення та протидії монополії на інформацію. У своїй праці «Про свободу» сформулював один з аргументів свободи слова – фундаменту лібертаріанської теорії преси (Mill, 1859/2001). Мілль обстоював право на існування навіть хибних чи непопулярних думок, вважаючи свободу висловлення не лише умовою пізнання істини, а й необхідною для формування автономної відповідальної особистості. Водночас він визнавав етичні межі цієї свободи – «принцип шкоди»⁴, що згодом також став моральним критерієм у концепції соціальної відповідальності.

Аналіз радянсько-комуністичної моделі преси, здійснений В. Шраммом, спирається на марксистсько-ленінську ідеологічну парадигму, згідно з якою медіа розглядаються як інструмент у руках панівного класу або політичної партії. У межах цієї концепції преса підпорядкована інтересам партії, а головним завданням мас-медіа є сприяння реалізації політики партії в напрямі зміцнення ідеологічної машини, а також забезпечення контролю над усіма інформаційними потоками. Такий підхід виключає автономність журналіста та заперечує сам принцип незалежності медіа.

Теорія соціальної відповідальності преси ґрунтується на висновках спеціальної комісії, яку очолив президент Чиказького університету Роберт Мейнард Гатчинс. Ця комісія була створена

⁴ Принцип шкоди (harm principle), сформульований Джоном Стюартом Міллем (Mill, 1859/2001), стверджує, що єдиною підставою для правомірного обмеження особистої свободи є запобігання шкоді іншим. Втручання у свободу індивіда допустиме лише тоді, коли його дії завдають фактичної шкоди іншим особам, а не лише викликають осуд чи вважаються аморальними.

за ініціативи та фінансової підтримки американського видавця Генрі Люса та включала низку провідних інтелектуалів, серед яких був і Т. Петерсон. Результатом роботи комісії став звіт п. н.: «Вільна й відповідальна преса: Загальний звіт про масову комунікацію: газети, радіо, кіно, журнали й книги» (1947). У цьому документі наголошувалося на необхідності забезпечення балансу між свободою медіа та їхньою відповідальністю перед суспільством. Також зазначалося, що медіа мають не лише інформувати, а й сприяти формуванню суспільної думки, відображати різноманіття точок зору, діяти в інтересах громадськості, дотримуючись при цьому етичних стандартів.

Важливими для аргументації авторів книги стали історико-правові огляди джерел становлення преси у Великій Британії та США, а також нормативно-правових документів, а саме: Першої поправки до Конституції США, законів про пресу в фашистській Італії, нацистській Німеччині та Радянському Союзі. Аналіз цих джерел дозволив Сіберту, Петерсону та Шрамму обґрунтувати запропоновану ними типологію преси з історичної та нормативно-правової перспективи. Їхня теоретична рамка, сформульована на основі критичного переосмислення та адаптації основних ідей західної політичної філософії, – це спроба аналізу історії насамперед західної преси періоду XVI – першої половини XX ст. та систематизації різних моделей її функціонування.

Аналіз «Чотирьох теорій преси» також дає змогу виявити не лише експліцитні джерела їхніх аргументів, а й низку опосередкованих, непрямих впливів, що, ймовірно, також вплинули на їхнє бачення типології преси. Ці впливи охоплюють широкий спектр ідей та концептів – від класичної філософії Просвітництва до ідеологічних реалій Холодної війни та інтелектуального клімату академічної спільноти США середини XX століття.

Серед опосередкованих впливів на авторів «Чотирьох теорій преси» варто також вказати твори Вольтера та Шарля Луї де Монтеск'є, які обстоювали пріоритети громадянських прав, політичних свобод та розподілу влади, їхні ідеї згодом стали основою для формування уявлення про ліберальну пресу як

інструмент регулювання влади та засіб захисту особистих прав та свободи.

У Сполучених Штатах свободу преси як одну з основ конституційного ладу обґрунтовували: у XVIII ст. – Джеймс Медісон та у XIX ст. – Алексіс де Токвіль. Зокрема, у червні 1789 р., під час виступу в Палаті представників, Дж. Медісон ініціював внесення низки поправок до Конституції США, серед яких акцентував саме необхідність зафіксувати в конституції свободу преси, що є інструментом реалізації фундаментального права громадян та ключовою ланкою механізму стримування і противаг владних інституцій. Запропоновані положення були згодом втілені в тексті Першої поправки до Конституції США, ратифікованої у 1791 р.

Близьким до нормативного був підхід до розуміння ролі преси А. де Токвіля. Зокрема, у праці «Про демократію в Америці» він розглядає пресу як одну з ключових складових демократичного суспільства – недосконалу, проте необхідну для забезпечення свободи (Токвіль, 1835/1999, с. 157–158). На думку Токвіля, вільна преса є, знову ж таки, інструментом контролю влади, який сприяє утвердженню соціальної рівності та справедливості.

Попри те, що погляди Токвіля містили елементи, співзвучні з лібертаріанською моделлю преси, у них також простежуються риси, близькі до теорії соціальної відповідальності. Він розглядав пресу не лише як простір для вільного висловлювання думок, а й як інструмент сприяння суспільному благу та формування публічного духу. У своїх міркуваннях Токвіль прагнув поєднати ідеї свободи й відповідальності, індивідуалізму й солідарності – дихотомії, що згодом стали концептуальними осями нормативного підходу до вивчення медіа.

Уже на початку XX ст. поступово кристалізується й структурується уявлення про пресу як соціальний інститут. Зокрема Джон Дьюї розглядав пресу як простір для публічного обговорення та засіб демократичного вираження громадської думки (Dewey, 1927/1954). Натомість Уолтер Ліппманн сумнівався щодо здатності широкої аудиторії раціонально засвоювати інформацію, та наголошував на ролі еліт та експертів у процесі

масової комунікації (Lippmann, 1922/1991). В контексті нормативного підходу ці міркування можна інтерпретувати як прояв полеміки між різними, частково полярними концепціями преси, який формувався у тогочасному американському академічному середовищі.

Загалом, інтелектуальний контекст першої половини ХХ ст., в якому працювали Ф. Сіберт, Т. Петерсон і В. Шрамм, значною мірою визначався становленням комунікативістики як нової міждисциплінарної галузі. У той період почали формуватися елементи функціоналістського та критичного аналізу медіа. Праці Гарольда Лассвелла, Пауля Лазарсфельда, Чарльза Райта, Карла Говленда, а також самого Вілбура Шрамма та ін. заклали підґрунтя для розуміння масової комунікації як системного соціального явища.

У згаданих концепціях преса розглядається як суспільний інститут, що виконує функції формування спільних норм, етичних орієнтирів і цінностей, тим самим здійснюючи вплив на суспільну поведінку. Нормативний підхід до розуміння ролі преси є результатом тривалого еволюційного розвитку як громадсько-політичної, так і академічної думки в Європі та США. Його інтелектуальними попередниками стали дослідники, які аналізували медіа кризь призму моральної відповідальності, соціального порядку та нормативних засад суспільства. Незважаючи на концептуальні відмінності між окремими підходами, в їх основі лежить спільне переконання в ключовій ролі мас-медіа у формуванні громадської думки, підтриманні політичної стабільності та забезпеченні суспільного контролю над владними інституціями – незалежно від типу політичного режиму.

Варто також мати на увазі, що праця «Чотири теорії преси» була створена й опублікована в умовах глобальної ідеологічної поляризації, спричиненої «розгорянням» Холодної війни. У 1950-х рр. наукове середовище США активно долучалося до формування культурного фронту проти радянської ідеології та відповідних економічних, політичних і соціальних доктрин, що знаходило відображення і в академічних працях.

Незважаючи на фрагментарне та частково імпровізоване походження чотирьох нарисів, з яких складається книга, вона

стала точкою перетину двох традицій: гуманітарно орієнтованих досліджень медіа та суспільно-політичних підходів у комунікаційних студіях (Rantanen, 2024, р. 222–223). У цьому контексті особливу роль відіграв В. Шрамм, який, спираючись на досвід вивчення політичної пропаганди та зв'язки з урядовими і силовими структурами, ініціював нову дослідницьку програму. Водночас загострення міжнародної політичної ситуації спричинило певні застереження з боку уряду США щодо цієї ініціативи, яка мала транснаціональне значення. В. Шрамму як організатору роботи над виданням довелося увиразнювати в ній лояльність національним інтересам. Таким чином, книга постає як результат певної напруги, яка є неочевидною без знання контексту її створення (Rantanen, 2017, р. 3468–3469).

Як ми вже зазначали, книга з'явилася в контексті ідеологічного протистояння періоду Холодної війни, і її концептуальні рамки є виразником «західної» позиції щодо тогочасних політичних реалій. «Чотири теорії преси» – це спроба репрезентувати як універсальну ідеальну модель преси, що формувалася упродовж останніх чотирьох століть на Заході.

Однак запропоновані чотири моделі преси були доволі простими та прозорими для розуміння й сформульовані таким чином, що давали змогу їхнього універсального застосування. Тобто за цими теоріями можна було описати будь-яку систему преси, незалежно від контексту – історичного, суспільно-політичного, географічного, попри те, що релевантність такого опису могла бути сумнівною. Та усе ж чотири теорії преси були зручним навчальним інструментом для тренування в теоретичному та різноплановому осмисленні преси. Унікальність праці полягала в її здатності пов'язати медіа з ширшими філософськими категоріями – свободою, владою, відповідальністю, а також із суспільною роллю преси як соціального інституту (Rantanen, 2024, р. 228).

Зокрема, навчальний потенціал цієї книги неодноразово відзначали її дослідники, а стислість і доступність її викладу допомагали студентам упорядкувати власні знання та ідеї, водночас відкриваючи простір для різноманітних підходів до розуміння функціонування преси в різних політичних режи-

мах (Nordenstreng, 1997, p. 97). Завдяки цьому праця здатна структурувати знання про історичні й філософські підходи щодо трактування походження медіасистем, а також спонукати до дискусії, на підставі якої можуть бути сформульовані альтернативні типології преси (Rantanen, 2024, p. 223–224).

Можливо, що переваги цієї праці полягають не в точності класифікації систем преси, а в ініціюванні осмислення ролі медіа в значних часових та просторових масштабах. Від часу виходу цієї книги у 1956 р. та до сьогодні описана у ній типологія преси трансформувалася у окремий напрям досліджень медіа. Однак переважно підставою для цієї трансформації була саме критика теорій Сіберта, Петерсона та Шрамма.

Розглядаючи основні напрями критики та переосмислення нормативного підходу до вивчення преси, окреслимо три концептуальні історіографічні моделі, запропоновані окремо Майрою Тересою Вака-Бакейро (Vaca-Baqueiro, 2016) і Томасом Ганічем. Кожен із цих дослідників по-своєму систематизував історію дискусії навколо ідей, розкритих у «*Чотирьох теоріях преси*», водночас пропонуючи альтернативні теоретичні рамки осмислення ролі медіа в суспільстві. Хоча всі три підходи спрямовані на подолання редукціонізму типології Сіберта, Петерсона і Шрамма, їх аналітичні стратегії, дослідницькі інтенції та уявлення про майбутнє нормативних моделей мають певні відмінності.

Версія історіографії М. Т. Вака-Бакейро, яку вона описує у книзі «*Four theories of the press: 60 years and counting*», загалом репрезентує проблемно-хронологічний підхід, що дозволяє простежити зміни у способах теоретичного осмислення взаємин між політичними режимами та медіасистемами, не обмежуючись рамками конкретної ідеологічної доби чи нормативної парадигми. Згідно з авторкою, кожна із фаз репрезентує специфічний дослідницький виклик або кризу репрезентації, що відповідали як глобальним політичним трансформаціям, так і внутрішнім науковим імпульсам до ревізії нормативної типології.

У своїй систематизації дослідниця окреслює комплексну картину розвитку нормативної рефлексії про медіа, опираючись

на лінійну ієрархізуючу логіку періодизації цього процесу розвитку. Оскільки науковиця й сама зауважує, що загалом цей напрям дослідження преси є складним та заплутаним, обраний нею спосіб є оптимальним в межах загальної проблематики її монографії, яка полягає у визначенні основних тенденцій розвитку досліджень у галузі політології та соціальної комунікації на початку ХХІ ст., критиці усталених категорій наукового дискурсу, що більше не відповідають реальному стану політики та медіа, а також у формулюванні альтернативної аналітичної рамки для осмислення трансформацій взаємин між політичними режимами й медіасистемами поза межами традиційних парадигм – політико-медійний комплекс.

Отже, М. Т. Вака-Бакейро окреслює дві ключові взаємопов'язані тенденції в історії рецепції «Чотирьох теорій преси» – тривалий вплив і масштабну критику. До першої тенденції вона зараховує дослідників, що послуговувалися цією моделлю як аналітичним інструментом, а саме: Вільяма Хахтена, Деніса МакКвейла, Дж. Герберта Альтшулла, Роберта Пікарда, Деніела Галліні та Паоло Манчіні. Другу тенденцію становлять праці, в яких їхні автори, зокрема Джон Нерон, Ян Сервес, Ріко Лі, Кліффорд Крістіанс, Карле Норденстренг, Дженфер Остіні, Ентоні Фанг, Хуан Чень, Колін Спаркс, Катрін Вольтмер, прагнули переосмислити або відкинути нормативний підхід. За її міркуваннями, ці дослідницькі орієнтації сформували динамічне поле наукових інтенцій, що розвивалися в контексті політичних, епістемологічних і культурних зрушень передусім у США та Західній Європі. Вони коливаються між канонізацією «Чотирьох теорій преси» та прагненням адаптувати нормативний підхід до конкретних суспільно-політичних і культурних умов, створивши альтернативні моделі для пояснення взаємодії преси та влади, чи взагалі відійти від нормативного способу осмислення функціонування преси.

На думку М. Т. Вака-Бакейро, проблематичність книги «Чотири теорії преси» полягає у її редукціоністській логіці, а саме: у формулюванні ідеальних типів преси, які фіксують відносини між політичними режимами, та медіа на основі бінарної опозиції «авторитаризм – лібертаріанство». Такий підхід

виявився не позбавлений обмеження, оскільки не враховував потенційність змін у самих демократичних суспільствах (або які принаймні декларують про себе як такі), а також не торкаються теми реального функціонування медіа в поставторитарних або гібридних політичних режимах, оскільки бінарна опозиція авторитаризму та лібертаріанства, яка є основою архітектури чотирьох теорій преси, не залишає простору для альтернативних способів аналізу.

Хоча Сіберта, Петерсона та Шрамма початково не передбачали цієї герметичності, проявилася вона уже постфактум, зокрема у прагненні їхніх послідовників вийти за межі чотирьох теорій, але насправді потрібно вирішувати не проблематику пресосознавчого «квадрату», а нівелювати категоричність та умовність політологічної дуальності, оскільки усілякі жорсткі схеми типологізації медіасистем є суттєвим обмеженням, які ускладнюють роботу з емпірикою. Також складні та масштабні об'єкти дослідження, якими є медіасистеми, не можна повністю описати або пояснити лише в межах однієї заздалегідь визначеної категорії чи теоретичної рамки.

Щодо систематизації праць, присвячених «Чотирьом теоріям преси», М. Т. Вака-Бакейро використовує проблемно-хронологічний підхід. Вона, зокрема, аналізує дослідження 1970–1980-х рр. як спробу адаптації підходу Сіберта, Петерсона та Шрамма до аналізу медійних і політичних реалій країн, що розвиваються⁵. Такий підхід зумовлював, з одного боку, розширення типології преси новими категоріями (наприклад революційна, прогресивна теорія), а з іншого – критику ролі держави чи інших інституцій влади як засновника, власника чи регулятора ЗМІ.

Упродовж 1990-х рр., на тлі завершення Холодної війни та трансформацій у політичних режимах країн світу, дослідники вкотре намагаються сформулювати типологію преси, здатну

⁵ М. Т. Вака-Бакейро, зокрема, називає праці Джона Меррілла та Ральфа Ловенштейна «Media, Messages, and Men» (1979), Уільяма Хахтена «The World News Prism» (1981), Деніса МакКвейла «Mass Communication Theory» (1983), Герберта Альтшулла «Agents of Power: The Role of the News Media in Human Affairs» (1983), Роберта Пікарда «The Press and the Decline of Democracy» (1985) та ін.

адекватно відобразити відмінності між усталеними і транзитивними демократіями. Зростає критика універсалізму ліберальної моделі, що, як виявляється, є недостатньо гнучкою для аналізу медіасистем навіть у країнах із стабільною демократією⁶. Зміни тенденцій у галузі дослідження ЗМІ відбувалися разом зі стрімкими зрушеннями у глобальній політичній сфері й розвитком нових інформаційних та комунікаційних технологій, посиленням громадянської участі та переосмисленням ролі масмедіа в різних суспільствах. У той період науковці працюють над розробкою гнучких підходів, що враховують складну соціокультурну динаміку, різноманітні контексти функціонування медіа, а також взаємозв'язки комунікації з владою та культурою. Це, по суті, відхід від нормативності на користь активнішого впровадження елементів герменевтики в аналіз систем медіа.

У 2000-ні рр. відбулася зміна фокусу з нормативного універсалізму до емпірично обґрунтованої компаративістики⁷. У той період дослідники намагалися критично осмислити теорії, які опиралися на обмежений досвід вивчення взаємодії політичних та медіасистем на основі результатів лише кількох країн, і закликали до ширшої географічної та політичної включеності.

Особливістю систематизації історіографії критики «Чотирьох теорій преси» у викладі М. Т. Вака-Бакейро, як і аналізу нормативного та компаративного підходів до дослідження медіасистем загалом, є широке залучення й інтеграція ідей та результатів досліджень попередників і сучасників, зокрема періодизації, запропонованої Томасом Ганічем у статті 2008 р.

⁶ Зразками риторики цього періоду нормативних досліджень є праці Джона Нерона «The Last Rights: Revisiting Four Theories of the Press» (1995) та Яна Сервеца і Піко Лі «Media and Politics in Transition: Cultural Identity in the Age of Globalization» (1997).

⁷ Див. напр.: Мьон-Джин Парка та Джеймса Керрана «De-Westernizing Media Studies: Alternative Paradigms, Asian Perspectives» (2000), Річарда Гунтера та Ентоні Магана «Democracy and the Media: A Comparative Perspective» (2000), Данієля Халліна та Паоло Манчіні «Comparing Media Systems: Three Models of Media and Politics» (2004), Френка Ессера та Барбари Пфетч «Comparing Political Communication: Theories, Cases, and Challenges» (2004), Соні Лівінгстон «Challenges of Comparative Research: Cross-national and Transnational Approaches to Global Media» (2012).

М. Т. Вака-Бакейро зазначає, що цей підхід загалом «є корисним для організації цих часом заплутаних і досить повторюваних типологій [преси]» (Vaca-Vaqueiro, 2017, р. 32).

Т. Ганіч, зокрема, описує чотири фази наукових досліджень медіасистем: перша – домінування парадигми «США і решта світу» в 1950–1960-х рр., за якої американські науковці, вивчаючи масову комунікацію у штатах, екстраполювали отримані результати на інші країни та, відповідно, часто робили хибні висновки щодо цього (р. 32). Книга «Чотири теорії преси» є яскравим виразником цього періоду, яка відображає ідеологізований погляд на процеси, що відбувалися у тогочасному світі, як протистояння двох геополітичних блоків, кожен з яких прагнув утвердити та поширити на інші країни власну інтерпретацію призначення і стратегію використання засобів масової комунікації, а водночас і свій політичний вплив.

У другій фазі (середина 1960-х – початок 1980-х рр.), на піку Холодної війни, дослідницький фокус зміщується до проблематики контрасту між глобальними «Північню» та «Півднем», насамперед в економічному вимірі. Медіа починають розглядати не лише як репрезентанта політичної системи, а й як потенційний інструмент прогресу або ж як засіб маніпуляції інформацією у країнах, що розвиваються (р. 32).

Третя фаза припадає на кінець 1980-х та 1990-ті рр., яку Т. Ганіч характеризує як «Захід – Захід», і позначається внутрішньою диференціацією західних демократичних систем. У той період дослідники намагаються переосмислити класичні нормативні моделі преси, передусім лібертаріанську й теорію соціальної відповідальності, та на їхній основі розробити альтернативні нормативні типології преси, які б відповідали особливостям ЗМІ у контексті країн старих демократій Західної Європи та нових демократій Східної Європи (р. 36).

Четверта фаза припадає на початок ХХІ ст., коли в «західній» комунікативістиці формується нова аналітична програма «Захід – глобальність», реалізуючи яку науковці намагаються вийти за межі дихотомій «Захід – Схід» та «Північ – Південь», у яку, зокрема, досі вкладалося значення – розвинені країни супроти тих, що розвиваються (р. 37).

М. Т. Вака-Бакейро додає ще п'яту фазу, що розпочинається у другому десятилітті XXI ст. Дослідниця називає її – «гомогенізація та її критика» (р. 38), якій притаманна тенденція надмірного узагальнення тепер уже компаративного підходу дослідження медіасистем. Укотре під питанням опинилася доцільність використання нормативних «ідеальних типів» як аналітичного інструменту для вивчення функціонування ЗМІ в умовах другого десятиліття XXI ст.

Висновки. Попри усю складність і багатовимірність історії рецепції нормативного підходу до вивчення преси, процес її становлення має виразно діалектичний характер. Він охоплює поступовий рух: від прагнення адаптувати й розширити оригінальну типологічну модель преси Ф. Сібберта, Т. Петерсона та В. Шрамма, – через критику її історичної та ідеологічної зумовленості – до зростаючого скепсису щодо епістемологічних можливостей нормативного підходу й переходу до більш динамічних, емпірично орієнтованих моделей аналізу.

Водночас нормативний підхід зберігає свою ключову аналітичну функцію – поєднання емпіричного спостереження за функціонуванням медіа з концептуалізацією того, якими вони *повинні бути* відповідно до суспільних очікувань, політичних цінностей та моральних норм. Оскільки дослідник преси сам є частиною цього суспільства – свідомо чи несвідомо поділяє його цінності та ідеали (навіть попри декларацію відходу від нормативності), найбільш нейтральна емпірична аналітика потенційно може виявитися імпліцитно ангажованою ідеальною моделлю преси. Ця гносеологічна проблема й надалі становить виклик для розвитку теоретичного знання про пресу.

У сучасному академічному дискурсі нормативний підхід не варто зводити лише до типології «чотирьох теорій преси». Його переосмислення відбувається у взаємодії з критичними, постнормативними та історіографічними підходами, що дозволяє розглядати його не як завершену концептуальну конструкцію, а як відкриту аналітичну рамку, здатну до ревізії, адаптації та застосування в нових контекстах. Зокрема, критика нормативності в науковій літературі часто не означає

відмову від ціннісних суджень, а навпаки – вимагає врахування плюралізму професійних стандартів журналістики, культурної специфіки та політичного розмаїття умов функціонування ЗМІ у сучасному світі.

Сьогодні актуальність нормативного підходу полягає у здатності актуалізувати засадничі питання, сформульовані в класичних теоріях преси. Серед них – пошук оптимальної форми свободи преси, визначення меж цієї свободи у співвідношенні з відповідальністю, а також окреслення принципів взаємодії медіа та політичної влади. Усе це засвідчує потенціал нормативного підходу як динамічного засобу комплексного критичного осмислення преси – такого, що інтегрує політичні, соціологічні, етнокультурні й етичні виміри в дослідницький процес в умовах ускладнення структури сучасного інформаційного середовища та перманентної технологічної трансформації медіапростору.

Література

Бліхарський, Р. (2024). Нормативні теорії преси: огляд основних концептуальних підходів та напрямів аналізу. *Пресознавство*, 5, 3–20. DOI: <https://doi.org/10.37222/2786-7552-2024-5-1>.

Будівська, Г. Й. (2018). Функції журналістики в нормативних теоріях медіа та інтерпретаціях медіапрофесіоналів. *Обрії друкарства*, 1, 40–48. DOI: <https://doi.org/10.20535/2522-1078.2018.1.132818>.

Токвіль, Алексіс де. (1999). *Про демократію в Америці*. Видавничий дім «Всесвіт» (Оригінал опублікований 1835 р.).

Commission on Freedom of the Press. A free and responsible press: A general report on mass communication: Newspapers, radio, motion pictures, magazines, and books. (1947). University of Chicago Press.

Dewey, J. (1954). *The public and its problems*. Swallow Press. (Original work published 1927).

Lippmann, W. (1991). *Public opinion*. Transaction Publishers. (Original work published 1922).

Mill, J. S. (2001). *On liberty*. Batoche Books. (Original work published 1859).

Nordenstreng, K. (1997). Beyond the four theories of the press. (pp. 97–109). In J. Servaes & R. Lie (Eds.), *Media & politics in transition: Cultural identity in the age of globalization*. ACCO.

Oluwasola, O. (2020). The normative theories of the press in the digital age: A need for revision. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3678282>.

Ostini, J. & Fung, A. Y. H. (2002). Beyond the four theories of the press: A new model of national media systems. *Mass Communication and Society*, 5 (1), 41–56. DOI: https://doi.org/10.1207/S15327825MCS0501_4.

Rantanen, T. (2017). A «crisscrossing» historical analysis of four theories of the press. *International Journal of Communication*, 11, 3454–3475.

Rantanen, T. (2024). *Dead men's propaganda: Ideology and utopia in comparative communications studies*. LSE Press. DOI: <https://doi.org/10.31389/lsepress.wmf>.

Siebert, F., Paterson, T. & Schramm, W. (1956). *Four theories of the press: The authoritarian, libertarian, social responsibility, and Soviet communist concepts of what the press should be and do*. University of Illinois Press.

Szpunar, P. M. (2012). Western journalism's «Other»: The legacy of the Cold War in the comparative study of journalism. *Journalism*, 13 (1), 3–20. DOI: <https://doi.org/10.1177/1464884911400845>.

Vaca-Baqueiro, M. T. (2017). *Four theories of the press: 60 years and counting*. Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315160566>.

Yin, J. (2008). Beyond the Four Theories of the Press: A new model for the Asian & the world press. *Journalism & Communication Monographs*, 10 (1), 3–62. DOI: <https://doi.org/10.1177/152263790801000101>.

References

Blikharskyi, R. (2024). Normatyvni teorii presy: Ohliad osnovnykh kontseptualnykh pidkhodiv ta napriamiv analizu [Normative Press Theories: a Review of key Conceptual Approaches and Analysis Directions]. *Presoznavstvo*, 5, 3–20. DOI: <https://doi.org/10.37222/2786-7552-2024-5-1> [in Ukrainian].

Budivska, H. Y. (2018). Funktsii zhurnalistyky v normatyvnykh teoriiah media ta interpretatsiiakh mediaprofesionaliv [Journalistic functions in normative media theories and interpretations of media professionals]. *Obrii drukarstva*, 1, 40–48. DOI: <https://doi.org/10.20535/2522-1078.2018.1.132818> [in Ukrainian].

Commission on Freedom of the Press. A free and responsible press: A general report on mass communication: Newspapers, radio, motion pictures, magazines, and books. (1947). University of Chicago Press [in English].

Dewey, J. (1954). *The public and its problems*. Swallow Press. (Original work published 1927) [in English].

Lippmann, W. (1991). *Public opinion*. Transaction Publishers. (Original work published 1922) [in English].

Mill, J. S. (2001). *On liberty*. Batoche Books. (Original work published 1859) [in English].

Nordenstreng, K. (1997). Beyond the four theories of the press. In J. Servaes & R. Lie (Eds.). *Media & politics in transition: Cultural identity in the age of globalization* (pp. 97–109). ACCO [in English].

Oluwasola, O. (2020). The normative theories of the press in the digital age: A need for revision. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3678282> [in English].

Ostini, J. & Fung, A. Y. H. (2002). Beyond the four theories of the press: A new model of national media systems. *Mass Communication and Society*, 5 (1), 41–56. DOI: https://doi.org/10.1207/S15327825MCS0501_4 [in English].

Rantanen, T. (2017). A «crisscrossing» historical analysis of four theories of the press. *International Journal of Communication*, 11, 3454–3475 [in English].

Rantanen, T. (2024). *Dead men's propaganda: Ideology and utopia in comparative communications studies*. LSE Press. DOI: <https://doi.org/10.31389/lsepress.wmf> [in English].

Siebert, F., Peterson, T. & Schramm, W. (1956). *Four theories of the press: The authoritarian, libertarian, social responsibility, and Soviet communist concepts of what the press should be and do*. University of Illinois Press [in English].

Szpunar, P. M. (2012). Western journalism's «Other»: The legacy of the Cold War in the comparative study of journalism. *Journalism*, 13 (1), 3–20. DOI: <https://doi.org/10.1177/1464884911400845> [in English].

Tocqueville, A. de. (1999). Pro demokratsiyu v Amerytsi [Democracy in America]. Vydavnychiy dim «Vsesvit». (Original work published 1835) [in Ukrainian].

Vaca-Baqueiro, M. T. (2017). Four theories of the press: 60 years and counting. Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315160566> [in English].

Yin, J. (2008). Beyond the four theories of the press: A new model for the Asian & the world press. *Journalism & Communication Monographs*, 10 (1), 3–62. DOI: <https://doi.org/10.1177/152263790801000101> [in English].

Roman Blikharskyi
PhD in Social Communications,
Research Fellow
of the Research Institute for Press Studies
Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv
(Lviv, Ukraine)

**FROM «FOUR THEORIES» TO POST-NORMATIVE
CRITIQUE: THE TRAJECTORY OF THE NORMATIVE
APPROACH TO PRESS STUDIES**

The book «Four Theories of the Press» (1956) by F. Siebert, T. Peterson, and W. Schramm launched a normative typology of media systems based on the interrelations between the press, authority, and society. For over sixty years, this approach to media analysis has retained its relevance due to the simplicity of its structure, its philosophical grounding, its scope, and the pertinence of the issues it raises. At the same time, the typology reflected the ideological coordinates of the Cold War era and has been criticized for its political bias and insensitivity to transformations in the global information environment and to local specificities. Nevertheless, it laid the groundwork for normative media discourse and brought attention to the boundaries of press freedom and responsibility.

The aim of this article is to trace the conceptual origins and evolution of the normative approach as a tool for understanding the role of the press in society. The methodology includes a historical-genetic analysis of the intellectual context in which the typology emerged, a historiographical analysis of scholarship on the normative approach, a contextual analysis of its reception in contemporary academic discourse, and a systematic analysis of the historiographical structure of scholarly interpretations.

The findings show that the normative approach developed as a dialectical intellectual trajectory: from attempts to adapt and expand the original typology – through critiques of its historical and ideological limitations – to a rethinking of its epistemological potential and its interactions with critical, post-normative, and historiographical approaches. Despite criticism, the normative approach continues to play a key analytical role by combining empirical analysis with the conceptualization of a media system relevant to a particular type of

society, encompassing political, sociological, cultural, and ethical dimensions of press studies.

The novelty of this article lies in its integral analysis of the normative approach to press studies, including the reconstruction of its intellectual and ideological foundations, its contextual emergence, the history of its reception and critique, and contemporary interpretations.

Keywords: normative theories of the press, systemic analysis of the press, media system, history of press theory, political regime.

Стаття надійшла 18.03.2025

Прийнято 22.04.2025